

ОСОБЛИВОСТІ МЕЦЕНАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОСКОВСЬКИХ КУПЦІВ-СТАРООБРЯДЦІВ ТА ЇХ РОЛЬ В КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ РОСІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто особливості меценатської діяльності московських купців-старообрядців. Особливу увагу приділено їх колекціонуванню та меценатській діяльності у формуванні світових мистецьких колекцій. Досліджено діяльність купців-старообрядців та їх роль в культурному розвитку Росії кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Ключові слова: мистецтво, колекціонер, меценатство, колекції, мистецьки зібрання, пам'ятники старовини.

The features of philanthropic activities of Moscow's Old Believer merchants were studied. Special attention was paid to collecting and patronage in terms of world's art collections' formation. The activity of Old Believer merchants and their role in the cultural development of Russia in the late XIX - early XX century were researched.

Key words: art, collector, patronage, collections, art collections, old relics.

У ХVІІ столітті з початком кризи суспільної свідомості Росія вступила в переломну епоху своєї історії, яка тривала все ХVІІІ століття і певною мірою в ХІХ столітті. Цей час характеризувався в Росії багатьма новими суспільними явищами і процесами, властивими і західноєвропейському Новому часу. Одним з таких найважливіших феноменів стало створення національної промислової системи і формування підприємницького соціального шару.

З кінця ХVІІІ століття в Росії починає активно розвиватися таке суспільне явище, як меценатство мистецтву, наукам, культурі шляхом збирання великих бібліотек, колекцій, створення художніх галерей і театрів.

Меценатство в Росії для підприємців насамперед було патріотичним обов'язком перед Батьківщиною. Вони вважали, що якщо Бог нагородив їх грошима з якоюсь метою, то цією метою була благодійна діяльність та допомога ближньому своєму. Тобто в Росії було справжнє меценатство, коли люди жертвували гроші на добру справу, не чекаючи взамін якихось певних почестей, вони робили це не для своєї слави. Саме це і було характерною рисою російського меценатства, його моральною особливістю.

Меценатство було широко поширене серед підприємців та мало певні історичні традиції. Можемо вважати, що соціокультурний розвиток Росії кінця ХІХ – початку ХХ століття суттєво вплинув на провідні верстви Росії, стимулюючи їх меценатську діяльність.

Особливістю російського торгово-промислового середовища була підтримка різних культурних починань: Третьяковська галерея, Щукінський і Морозовський музеї сучасного французького живопису, Бахрушинський театральний музей, зібрання російської порцеляни А.В. Морозова, зібрання ікон С.П. Рябу-

шинського, зібрання картин В.С. Гіршмана, Є.Л. Лосєвої і М.П. Рябушинського, приватна опера С.І. Мамонтова, опера С.І. Зиміна, Художній театр К.С. Алексеєва-Станіславського і С.Т. Морозова.

У сучасній історіографії активізувалося вивчення меценатської діяльності в Росії. Тенденції меценатства в російській культурі досліджували А. Аронов, П.А. Буришкін, В.П. Россохіна, Н.Г. Думова, приділяючи увагу, головним чином, аналізу діяльності колекціонерів та меценатів Росії другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Персоналогічне вивчення меценатів Москви здійснив Олександр Лінков. У своїх роботах він досліджував історію козацтва, російський «срібний вік», зібрав унікальні архівні матеріали по персоналіях понад двох тисяч людей, які зробили значний вклад у розвиток російської культури. Особливу увагу приділив російським меценатам та колекціонерам: Саві Морозову, Сергію Щукіну, Павлу Третьякову, Миколі Рябушинському та ще ста московським меценатам і колекціонерам.

Мета статті – дослідити особливості меценатської діяльності старовірів купців-підприємців.

Меценатство в культурному розвитку Росії сягає своїм корінням давнини, багате яскравими прикладами, дозволяє виявити очевидну спадкоємність добрих діянь, витоки і тенденції російського меценатства. Союз підприємництва та благодійності простежується на прикладі багатьох відомих купецьких династій.

Соціально-духовну еволюцію купця-мільйонера того часу добре відчув Ф. І. Шаляпін, який у своїй автобіографічній книзі «Маска й душа» так писав про це: «...Російський мужичок, вирвавшись із села змолоду, починає збивати своє благополуччя майбутнього купця або промисловця в Москві. Він торгує збитнем на Хитровому ринку, продає пиріжки на лотках, лє конопляне масло на гречаники, весело викрикує свій товаришко і косим оком хитро спостерігає за стьожками життя, як і що зшито і що до чого як пришито. Непоказне життя для нього. Він сам часто ночує з волоцюгами на тому ж Хитровому ринку або на Пресні, він їсть тельбухи в дешевому шинку, вприкусочку п'є чайок з чорним хлібом. Мерзне, голодує, але завжди веселий, не нарікає і сподівається на майбутнє ... А там дивись, у нього вже й крамничка або заводик. А потім, мабуть, він уже 1-ї гільдії купець. Зачекайте – його старший синок перший купує Гогенів, перший купує Пікассо, перший везе в Москву Матісса. А ми, освічені, дивимося з кепсько роззявленими ротами на всіх незрозумілих ще нам Матісів, Мане і Ренуарів і гугняво-критично говоримо: “Самодур ...”. А самодури тим часом потихеньку накопичили чудові скарби мистецтва, створили галереї, першокласні театри, набудували лікарень і притулків на всю Москву» [10].

До таких «самодурів» ми можемо віднести старовірів купців-підприємців, яким належало 60% російського капіталу. Вони своєю активною господарською діяльністю поповнювали прибуткову частину державного бюджету. Крім того, займалися благодійною та меценатською діяльністю: заснували такі театри Москви, як оперний Зиміна, драматичний Незлобіна, художній Сави Морозова. Відомі своїм меценатством Василь Федулович Громов, Василь Олександрович Кокорєв, Сава Іванович Мамонтов, Маркови (Григорій Маркович, Костянтин

Григорович, Федір Григорович, Павло Костянтинівич та ін.), родина Морозових, Рябушинських, Триндіних.

Вчорашні кріпаки-мужики і дрібні торгаші з невідомих сіл вже через кілька місяців після приїзду до Москви несподівано записувалися в третю, а то і в другу купецьку гільдію, для чого був потрібний капітал як мінімум в 4 – 5 тис. руб.

Діяльність практично всіх підприємств, заснованих на початку ХІХ століття, в Москві старообрядцями, так чи інакше була пов'язана з обробкою льону, виробництвом текстилю і, відповідно, його продажем. Мануфактури Михайла Рябушинського і Сави Морозова одними з перших почали застосовувати для обробки льону машинне виробництво. Це дозволило їм значно підвищити якість і асортимент тканин, які стали користуватися величезним попитом на внутрішньому ринку країни. Так Морозови та Рябушинські стали текстильними магнатами і мультимільйонерами.

Однак спадкоємці купців-старообрядців були вже більшою мірою купцями, ніж старообрядцями. Вони отримували чудову освіту, колекціонували живопис, предмети мистецтва і видавали газети. Вірність старообрядництва вони зберігали в основному з поваги до батьків. Як писав Д. Толоконніков, потомок династії Рябушинських, що більша частина меценатів того часу були старообрядцями: «Історія старообрядництва вельми повчальна. Широко відомі імена купців Морозових, Кузнєцових, Рябушинських, Рахманових, Шибасєвих і так далі. Хочу звернути вашу увагу на те, що ці люди – творці. У них жив інший дух. І ними керувала не жага багатства. Вони створювали не капітали, а в першу чергу – виробництво: заводи, мануфактури. Створювали і міське середовище: житло, училища, лікарні. Характерний приклад такого купця-творця – Арсеній Іванович Морозов. Те, що було побудовано при ньому, до цих пір складає основу міського господарства в нинішньому підмосковному Ногінську (спершу називався Богородськом). Навіть трамвайну лінію, єдину на все Підмосков'я, провів він, електрифікував старообрядницькі села за десять років до “лампочки Ілліча”. Це людина, що володіла величезними коштами, проте постійно відчувала себе в боргу перед Батьківщиною, перед Богом і людьми, і працювала, повертаючи цей борг тим, що давала людям робочі місця, будувала храми і лікарні, жертвувала нужденним, давала освіту дітям робітників. Це був нормальний шлях розвитку відносин багатства і бідності, пов'язаний з високою релігійністю і моральністю» [3].

Родини Щукіних, як і більшість московських купецьких кланів, належали до старообрядництва. Вони здавна торгували мануфактурним товаром у містечку Боровське під Калугою. У другій половині ХVІІІ століття, при Катерині ІІ, перший Щукін – Петро – наважився покинути насиджені місця. Разом із сином Василем він відправився на пошуки успіху до Москви, став торгувати і мало-помалу почав завойовувати тверді позиції в купецькому середовищі. Згодом сім'я Щукіних посіла провідне місце в торгово-промисловій Москві, була зарекомендована до найпроцвітаючого московського купецтва.

Навесні 1905 р. Петро Іванович подарував Історичному музею «власне своє володіння: землі з будинком та іншими житловими та нежитловими будівлями, із зібранням старовинних російських та іноземних речей, східною колек-

цією, картинною галереєю, зібранням малюнків і гравюр, бібліотекою, рукописним архівом, з меблями і всією обстановкою».

Перелік подарованої Історичному музею колекції налічував 23911 одиниць. Причому під деякими з цих номерів значилися цілі комплекси предметів старовини і документів. Щукінське зібрання збагатило практично всі відділи Історичного музею, а один з головних скарбів Петра Івановича – колекція срібних виробів – далеко перевершував і за обсягом, і за якістю комплект російського срібла, яким володів імператорський музей.

Брат Петра Івановича Щукіна – Сергій Іванович – теж займався колекціонуванням. Свою багатющу колекцію він подарував місту Москві. За порадою сина (Івана Сергійовича) заснував (пожертвувавши, за свідченням Білого, 200 тис. руб.) Інститут психології при Московському університеті – установу абсолютно нового в Росії профілю. Знаменно, що новаторські прагнення Щукіна, які так яскраво проявилися в колекціонуванні живопису, дали себе знати і на ниві його благодійної діяльності. Розглядаючи меценатську діяльність та колекціонування Сергія Івановича Щукіна та його роль у культурному розвитку Росії (кінець XIX – початок XX століття) можна сказати, що особливу увагу він приділяв меценатській діяльності у формуванні світових мистецьких колекцій.

Слід звернути особливу увагу на родинне меценатство купців-старообрядців. Так, меценатська діяльність родини Морозових зробила великий вклад у розвиток російської культури та у формування світових мистецьких колекцій.

Варвара Олексіївна Морозова – хазяйка морозовської Тверської мануфактури, мільйонерша, активно займалася благодійною та меценатською діяльністю. Про її благодійну діяльність Н. Думова писала: «Варвара Олексіївна була відома своєю широкою благодійною діяльністю. Цю традицію вона винесла з рідного дому: на кошти Хлудових утримувалися богадільні, безкоштовні квартири для бідних, дитяча лікарня, лікарняні палати для невиліковно хворих жінок, реміснична школа.

В.О. Морозова заснувала і фінансувала цілу мережу благодійних установ при фабриках Товариства Тверської мануфактури: лікарню і пологовий притулок, аптеку, “санаторію”, притулок для сиріт, колицкову (так називалися тоді ясла), богадільню, притулок для хроніків, будинок піклування, училище, школу рукоділля, бібліотеку. Вона вважала себе добродійником робітників» [1, 68]. В збережених в архіві відомостях за 1908–1909 звітний рік вказано, що на благодійні установи нею витрачено 81,5 тисячі рублів.

Крім того, Морозови щедро роздавали посібники для навчання дітям службовців і робітників мануфактури. У 1911–1912 рр., наприклад, загальна сума їх становила 4045 руб.

Під час Першої світової війни при мануфактурі на їх кошти був влаштований лазарет для поранених і хворих вояків, допомоги сім'ям, покликаних в армію. До 1 жовтня 1914 р. грошова допомога надавалася 943 сім'ям, до 1 квітня 1915 р. – вже 1260, а до 1 листопада – 1595 сім'ям; за цей період на допомогу було витрачено понад 23 тис. руб.

Розглядаючи різні форми громадської і приватної благодійності В.О. Морозової, звернемо особливу увагу на її меценатську діяльність. Як згадує Марга-

рита Кирилівна Морозова, дружина старшого сина Михайла Абрамовича, її свекруха «завжди намагалася допомогти великими сумами грошей у тих справах, про які Лев Миколайович Толстой просив її»; вона пожертвувала 50 тис. руб. на будівництво в Москві на Міуській площі народного університету, основні кошти на створення якого заповів інший ліберальний меценат – Альфонс Леонович Шанявський.

У Москві В.О. Морозова побудувала ремісниче училище, початкову школу, була членом «Товариства допомоги неповнолітнім, які звільнилися з місць ув'язнення». «Одним з її головних створінь, – писав П.А. Буришкін, – були так звані Пречистенські курси для робітників, які з плином часу стали головним центром для освіти московських робочих мас». Курси були відкриті в орендованій В. О. Морозовою будівлі на Пречистенці в 1897 р. і користувалися великою популярністю. У дні, коли оголошувався прийом слухачів, біля дверей вишиковувалися довжелезні черги – в інші роки кількість робітників, що приходили вечорами слухати лекції, досягала 1,5 тис.

Завдяки пожертвам В.О. Морозової (близько 50 тис. руб.) було створено першу в Росії безкоштовну бібліотеку-читальню ім. І.С. Тургенєва, яка містила 3279 томів. Любов до книг Варвара Олексіївна успадкувала від батька – Олексія Івановича Хлудова, першого голови Московського Біржового комітету. Він не здобув ніякої освіти, але був обдарований від природи великими здібностями і розвивав їх самостійно: збирав давньоруські рукописи (в колекції їх налічувалося 430) і стародруків – 624. Йому вдалося придбати найцінніші екземпляри творів Йосипа Волоцького, Максима Грека, Іоанна Дамаскіна в перекладі із власноручними позначками князя Курбського. Це зібрання за заповітом Олексія Івановича склало основу Хлудовської бібліотеки при Микільському єдиновірчеському монастирі в Москві (пізніше воно було передано до Історичного музею) [1, 71].

Син В.О. Морозової – Михайло – активно займався благодійністю, жертвуючи великі суми для притулків і лікарень Відомства імператриці Марії. Він виділив 15 тис. руб. на будівництво притулку для невиліковних хворих і на користь бідних москвичів. Багато років Михайло Абрамович був старостою Успенського собору в Кремлі, витрачав великі кошти на його оздоблення і ремонт, працював над його історією.

Про меценатську діяльність родини говорить той факт, що близько 13 % усіх витрат становили «благодійні суми» – 26111 руб. 10 коп., із них 2162 руб. 10 коп. – по Великому Успенському собору в Кремлі.

Дружина Михайла Морозова – Маргарита Кирилівна Морозова – була громадським діячем, меценатом науки і мистецтв, власницею видавництва «Шлях», фінансувала журнал «Новий шлях», «Московський тижневик».

Чималі суми подружжя Морозових жертвували на потреби консерваторії: за меблі для неї сплачено 7 тис. руб., близько 2 тис. – «за учнів у консерваторії»; 560 руб. виділено Строгановському художньому училищу; 145 руб. – на подарунки артистам М.П. і О.О. Садовським. Морозов взяв на себе також витрати з влаштування залу грецької скульптури у споруджуваному в Москві Музеї витончених мистецтв (27 тис. руб.). Творець музею І.В. Цветаєв писав у щоденнику: «Зробив це Михайло Абрамович легко і скоро, не змушуючи і од-

нієї хвилини просити себе». Так, відомий диригент В.І. Сафонов за допомогою М.А. і М.К. Морозових організував музичні концерти. А після смерті Серова М.К. та І.А. Морозови внесли по 5 тис. руб. у фонд, зібраний кількома московськими меценатами для забезпечення його сім'ї.

Як писала Н. Думова, що через сім років після смерті Михайла Морозова, Маргарита Кирилівна зробила вчинок високого громадянського значення: відповідно до бажання чоловіка вона передала зібрану ним колекцію картин і малюнків в дар Третьяковській галереї. 22 лютого 1910 р. В.О. Серов писав Й.С. Остроуховій (обоє були членами опікунської ради галереї): «Дня 4 – 5 тому запросила мене Маргарита Кирилівна і урочисто заявила, що вона віддає галереї зібрання Михайла Абрамовича за винятком кількох речей, які вона поки залишає за собою». Було передано 83 полотна. Цінність дару, писав її син Михайло Михайлович, «якщо не помиляюся, була визначена ледь не в мільйон рублів золотом». Він повідомляв також, що деякі картини були пожертвовані матір'ю в ряд провінційних музеїв. Принаймні один з них відомий: коли в 1910 р. у В'ятці відкрився художньо-історичний музей, частина його експонатів була отримана в дар від М.К. Морозової: ескіз до «Боярині Морозової» Сурикова, твори Коровіна, Нестерова, Архипова, Васнецових та інших – всього дванадцять полотен.

Іван Морозов був усього на рік молодший від брата (він народився у 1871 р.), але значною мірою відрізнявся від Михайла. Це відчувалося навіть у його зовнішньому вигляді, яке було донесено до нас пензлем Серова. Навчався Іван у Цюрихському політехнікумі і відразу ж після його закінчення, поселившись в Твері, приступив до управління мануфактурою.

Іван Морозов брав участь у великих благодійних акціях на ниві Московського товариства охорони здоров'я і освіти. На їх з братом Михайлом пожертвування був побудований лікувальний корпус для хворих на рак у спорудженій на кошти купецтва клініці при Московському університеті на Дівочому полі (за спогадами В.П. Рябушинського, вона являла собою ціле місто). Поряд з іншими великими московськими підприємцями (О.С. Вишняковим, В.П. Рябушинським, А.Л. Кноповим та іншими) Іван Абрамович Морозов входив до опікунської ради Московського комерційного інституту, заснованого у 1907 р. для забезпечення російської промисловості і торгівлі кваліфікованими кадрами. Іван Абрамович продовжував (хоча і в меншому обсязі, ніж мати та брат) філантропічні традиції сім'ї.

Родина Рябушинських теж походила зі старообрядців і займалася благодійною та меценатською діяльністю.

Сім'ю мільйонерів Рябушинських добре знали в Москві. Їх капітал був значний. Деякий відсоток з нього Рябушинські відраховували на благодійні витрати: на лікарню, богадільню, ясла і школу при фабриці. У 1891 р. Павло Михайлович відкрив у приміщенні батьківського дому в Голутвінском провулку народну їдальню (він заповів кошти на безкоштовне харчування там трьохсот людей щодня). У 1895 р. в будинку, крім їдальні, було влаштовано притулок імені П.М. Рябушинського «для вдів і сиріт московського купецького і міщан-

ського станів християнського віровіповідання». На відміну від Щукіна і братів Морозових, що захоплювалися французьким художнім авангардом, Микола Павлович Рябушинський пов'язав свою меценатську діяльність з вітчизняним образотворчим мистецтвом, з тим його напрямом, який орієнтувався на модні тоді ідеї символізму. Він прагнув стати організуючим центром цього нового напрямку, підняти його значення і авторитет в художньо-культурному житті Москви.

За свій кошт М. Рябушинський видавав журал «Золотое руно». Намагався наслідувати Дягілева, ідучи його стопами не тільки у виданні журналу, але і в організації та устрої художніх виставок. Першим його досвідом на цьому поприщі була виставка «Блакитна троянда», яка ввійшла в історію російського мистецтва срібного століття. І звичайно він Микола допомагав художникам.

Після Жовтневої революції 1917 р. усі брати Рябушинські опинилися за кордоном. Павло, Сергій, Володимир і Дмитро оселилися у Франції, Степан – в Італії, Михайло – в Англії. Сума, яка була на їх зарубіжних рахунках (судячи з листа, що зберігся в архіві Сергія Павловича, – близько 500 тисяч фунтів стерлінгів), дозволила відкрити в кожній з цих країн магазин або банк. Звичайно, масштаби підприємницької діяльності Рябушинських в еміграції неможливо навіть віддалено порівняти з тим, що у них було на батьківщині, але в перші роки на чужині справи йшли непогано. У той період брати могли навіть займатися благодійністю – відкрили будинок для престарілих емігрантів у містечку Аріан.

Отже, список меценатської діяльності підприємців-старовірів дуже великий. Не будемо нагромаджувати такими даними нашу роботу, лише звернемо увагу на те, що вони можуть слугувати яскравим прикладом для наслідування сьогоднішнім підприємцям.

Література

1. *Думова Н.Г.* Московские меценаты / Н.Г. Думова. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 334 с.
2. *Линьков Александр.* Фауст и Маргарита / Александр Линьков // Меценаты и коллекционеры: альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. – М.: Русская книга, 1994 – С. 39-49.
3. *Толоконников Д.* Меценатство в России / Д. Толоконников. – Режим доступа: http://www.rau.su/observer/N1_2005/1_11.htm
4. *Бурьшкин П. А.* Москва купеческая / П. А. Бурьшкин – М.: Высшая школа, 1991. – 352 с.
5. *Щербатов С.А.* Московские меценаты / С.А. Щербатов // Памятники Отечества: альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. – М.: Русская книга, 1993. – № 1/2. – С. 11–19.
6. *Тарасенко Я.П.* Традиции российского меценатства, коллекционирования и благотворительности / Я.П. Тарасенко // История России. – М., 1994. – С. 16–29.
7. *Аронов А.А.* Золотой век русского меценатства / А.А. Аронов. – М.: МГУК, 1995. – 114 с.
8. *Боханов А.Н.* Коллекционеры и меценаты в России / А.Н. Боханов. – М.: Наука, 1989. – 192 с.
9. *Лопухина Е.М.* Самые знаменитые меценаты России / Е.М. Лопухина. – М.: Вече, 2003. – 384 с.
10. *Шаляпин Ф.И.* Маска и душа / Ф.И. Шаляпин // Новый мир. – № 5. – С. 205.